

USMON NOSIR ASARLARIDA PARANTEZ BIRLIKLARNING LEKSIK-SEMANTIK TAHLILI

Navoiy Innovatsiyalar Universiteti Surxondaryo kampusi

Lingvistika (o'zbek tili) 1-bosqich talabasi

Abdurahmonova Mahfuza Usmon qizi

Annotatsiya: Mazkur maqolada Usmon Nosir asarlarida qo'llanilgan parantez birliklarning leksik-semantik xususiyatlari tahlil qilinadi. Shoir ijodida qavs ichidagi izoh, munosabat bildiruvchi qo'shimcha fikr, emotsional-ekspressiv bo'laklar hamda muallif nutqining subyektiv qatlamini ifodalovchi birliklar o'rganiladi. Parantez konstruksiyalarning matn semantikasi, muallif pozitsiyasi va poetik ifoda vositasi sifatidagi o'rni ochib beriladi. Tadqiqot natijalari Usmon Nosir poetikasida parantez birliklar nafaqat sintaktik hodisa, balki chuqur ma'noviy va uslubiy yuklama kasb etuvchi vosita ekanini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Usmon Nosir, parantez birliklar, leksik-semantik tahlil, poetik nutq, ekspressivlik.

Kirish

O'zbek adabiyoti taraqqiyotida Usmon Nosir ijodi o'zining jo'shqin ruhi, erkin fikr ifodasi va poetik yangilanishlari bilan alohida o'rin egallaydi. Uning she'riyati va nasriy asarlarida til vositalaridan foydalanish uslubi muallifning ichki kechinmalari, ijtimoiy qarashlari va estetik idealini ifodalashga xizmat qiladi. Shunday vositalardan biri parantez birliklardir. Parantez konstruksiyalar odatda asosiy gap tarkibiga sintaktik jihatdan to'liq bog'lanmagan, ammo ma'no jihatdan muhim qo'shimcha axborot, izoh yoki munosabatni ifodalovchi birlik sifatida talqin etiladi.

Usmon Nosir asarlarida parantez birliklar oddiy izoh vazifasini bajarish bilan cheklanmay, balki poetik mazmunni boyituvchi, muallif nutqining subyektivligini kuchaytiruvchi hamda o'quvchi bilan bevosita muloqot ohangini yaratishga xizmat qiluvchi vosita sifatida namoyon bo'ladi. Shu bois ularni leksik-semantik jihatdan tahlil qilish shoir poetikasini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Usmon Nosir matnlarida parantez birliklar ko'pincha emotsional-ekspressiv ma'no yuklaydi. Bunday birliklar orqali muallif o'z hissiy munosabatini ochiq ifodalaydi, ba'zan ironik yoki kinoyaviy ohang yaratadi. Parantez ichida berilgan so'z yoki ibora asosiy mazmunni to'ldirib, unga yangi semantik qatlam qo'shadi. Bu hol poetik matnda ko'p qatlamlilikni yuzaga keltiradi. Leksik jihatdan bunday birliklar ko'pincha baholovchi sifatlar,

undovlar, qisqa izohlar yoki muallifning ichki monologini eslatuvchi soʻz birikmalaridan iborat boʻladi.

Shoir ijodida parantez konstruksiyalarining yana bir muhim xususiyati ularning izohlovchi va aniqlovchi vazifasidir. Ayrim hollarda qavs ichida tarixiy, ijtimoiy yoki shaxsiy kontekstga oid qoʻshimcha maʼlumot beriladi. Bu esa matnning semantik maydonini kengaytiradi va oʻquvchining asarni toʻgʻri talqin qilishiga yordam beradi. Leksik-semantik jihatdan bunday birliklar referensial maʼno kasb etib, asosiy matndagi tushunchaning mazmun doirasini aniqlashtiradi.

Parantez birliklar shoirning individual uslubini koʻrsatishda ham muhim ahamiyatga ega. Usmon Nosir poetikasida tez-tez uchraydigan joʻshqinlik, ichki dialog, fikrning toʻsatdan burilishi kabi xususiyatlar koʻpincha aynan parantez konstruksiyalar orqali ifodalanadi. Bu birliklar nutqning ogʻzaki ohangini kuchaytirib, badiiy matnga tabiiylik va samimiylik bagʻishlaydi. Leksik jihatdan ular koʻpincha soʻzlashuv uslubiga yaqin boʻlgan birliklardan tashkil topadi, bu esa shoir nutqining jonliligini taʼminlaydi.

Zamonaviy tilshunoslikda parantez birliklar matn lingvistikasi va pragmalingsvistika nuqtai nazaridan ham oʻrganilmoqda. Ular muallifning kommunikativ strategiyasini ifodalovchi vosita sifatida talqin etiladi. Usmon Nosir asarlarida ham parantez konstruksiyalar oʻquvchi eʼtiborini muayyan nuqtaga qaratish, muallif munosabatini yashirin yoki oshkora tarzda bildirish, matnning emotsional intensivligini oshirish vazifasini bajaradi. Bu jihat ularning nafaqat grammatik, balki pragmatik ahamiyatga ega ekanini koʻrsatadi.

Shuningdek, parantez birliklar semantik kontrast yaratish vositasi sifatida ham namoyon boʻladi. Asosiy gapdagi fikr bilan qavs ichidagi qoʻshimcha mulohaza oʻrtasida baʼzan qarama-qarshilik yuzaga keladi. Bu esa poetik drammatizmni kuchaytiradi va oʻquvchining idrok jarayonini faollashtiradi. Bunday konstruksiyalar shoirning ichki kechinmalarini, ruhiy ziddiyatlarini ifodalashda samarali xizmat qiladi.

Usmon Nosir asarlaridagi parantez birliklarning leksik-semantik tahlili shuni koʻrsatadiki, ular koʻp funksiyali tabiatga ega. Ular izoh berish, baholash, emotsional munosabat bildirish, kontekstni kengaytirish va muallifning subyektiv pozitsiyasini ifodalash kabi vazifalarni bajaradi. Badiiy matnda bunday birliklarning mavjudligi poetik ifodaning koʻp qatlamliligini taʼminlaydi hamda asarning estetik taʼsir kuchini oshiradi. Usmon Nosir asarlarida parantez birliklar matnning ichki ritmini va intonatsion tuzilishini shakllantirishda ham muhim rol oʻynaydi. Shoir nutqida qavs ichida berilgan birliklar koʻpincha pauza hosil qilib, oʻquvchini fikr oqimidan qisqa muddatga chetlashtiradi va soʻng yana asosiy mazmunga qaytaradi. Bu usul poetik

dramatizmni kuchaytiradi hamda matnning ta'sirchanligini oshiradi. Intonatsion jihatdan parantez konstruksiyalar nutqqa og'zaki so'zlashuvga xos ohang bag'ishlaydi, natijada matn jonli va tabiiy tus oladi.

Leksik-semantik jihatdan qaralganda, Usmon Nosir qo'llagan parantez birliklar ko'pincha baholovchi va modal ma'noga ega bo'ladi. Bunday birliklar orqali muallif voqelikka nisbatan o'z munosabatini bildiradi. Ular tasdiq, shubha, kinoya, achinish yoki hayrat kabi turli modal soyalarni ifodalashi mumkin. Ayniqsa, shoirning ijtimoiy mavzudagi asarlarida parantez konstruksiyalar yashirin tanqid yoki ichki norozilikni ifodalash vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Bu esa parantez birliklarning pragmatik yuklamasi kuchli ekanini ko'rsatadi.

Usmon Nosir poetikasida parantez birliklar ba'zan ichki monolog elementlari bilan uyg'unlashadi. Qavs ichida berilgan fikr go'yo muallifning o'ziga yoki o'quvchiga qaratilgan ichki savol-javobi sifatida talqin qilinadi. Bu uslub badiiy matnda dialogiklikni yuzaga keltiradi va muallif bilan o'quvchi o'rtasida yaqinlik hissini kuchaytiradi. Natijada matn bir yoqlama bayon shaklidan chiqib, ko'p qatlamli kommunikativ maydonga aylanadi.

Semantik jihatdan parantez birliklar ko'pincha konnotativ ma'no hosil qiladi. Asosiy gapdagi denotativ ma'no qavs ichidagi izoh yoki baho bilan boyitiladi. Bu esa so'zning ma'no doirasini kengaytirib, obrazlilikni oshiradi. Masalan, oddiy tasviriy jumla parantez orqali chuqurroq psixologik yoki falsafiy mazmun kasb etishi mumkin. Shu jihatdan parantez birliklar Usmon Nosir badiiy tafakkurining nozik qatlamlarini ochib beruvchi vosita hisoblanadi.

Shoir ijodida parantez konstruksiyalarning sintaktik mustaqilligi ham e'tiborga loyiqdir. Ular grammatik jihatdan asosiy gap bilan to'liq bog'lanmagan bo'lsa-da, mazmuniy jihatdan uzviy aloqada bo'ladi. Bu hol til tizimidagi formal va semantik munosabatlar o'rtasidagi murakkablikni namoyon etadi. Parantez birliklarning bunday xususiyati Usmon Nosir matnlarida erkin sintaktik qurilish va poetik eksperiment unsurlarini kuchaytiradi.

Zamonaviy matn lingvistikasi nuqtai nazaridan qaralganda, parantez birliklar metamatn elementi sifatida ham talqin qilinishi mumkin. Ular matn ichida matn haqidagi qo'shimcha izoh yoki muallifning o'z nutqiga munosabati shaklida namoyon bo'ladi. Bu xususiyat Usmon Nosir ijodida refleksiv tafakkurning mavjudligini ko'rsatadi. Shoir nafaqat voqelikni tasvirlaydi, balki tasvir jarayoniga ham izoh beradi, shu orqali o'z poetik pozitsiyasini namoyon etadi.

Shuningdek, parantez birliklar ritmik-kompozitsion tuzilmani boyitadi. She'riy matnlarda ular misralar o'rtasida semantik ko'priklar vazifasini bajarib,

obrazlar o'rtasidagi bog'liqlikni mustahkamlaydi. Nasriy matnlarda esa fikrning ichki harakatini ifodalab, syujetning psixologik chuqurligini oshiradi. Bu jihat ularning faqat grammatik hodisa emas, balki kompozitsion vosita ekanini ham tasdiqlaydi.

Umuman olganda, Usmon Nosir asarlaridagi parantez birliklar ko'p qirrali leksik-semantik va uslubiy xususiyatlarga ega bo'lib, ular orqali shoirning individual poetik tafakkuri, emotsional dunyosi va ijtimoiy qarashlari ifodalanadi. Parantez konstruksiyalar matnning mazmuniy ko'lamini kengaytirib, badiiy nutqqa chuqurlik va dinamiklik baxsh etadi. Usmon Nosir asarlarida parantez birliklarning qo'llanishi shoir tafakkurining dinamik va assotsiativ xarakterini ochib beradi. Uning poetik nutqida fikr ko'pincha chiziqli tarzda emas, balki to'lqinlanib, ichki kechinmalar bilan boyib boradi. Parantez konstruksiyalar aynan shu ichki to'lqinlanishning til shaklidagi ifodasidir. Ular asosiy mazmunga parallel ravishda kechadigan qo'shimcha semantik oqimni yuzaga keltiradi. Natijada matnda ikki qatlamli mazmun hosil bo'ladi: birinchisi tashqi voqelik tasviri, ikkinchisi esa muallifning ichki munosabati va ruhiy holati.

Leksik jihatdan parantez birliklar ko'pincha emotsional-ekspressiv bo'yoqqa ega so'zlardan tashkil topadi. Undovlar, kirish so'zlar, baholovchi sifatlar va qisqa izohli iboralar shoir nutqining hissiy intensivligini oshiradi. Bunday birliklar asosiy fikrni kuchaytirish yoki unga qarama-qarshi ohang berish orqali semantik kontrast yaratadi. Ayniqsa, dramatik ruhdagi she'rlarida parantez orqali berilgan qisqa izohlar matnga keskinlik va ichki ziddiyat bag'ishlaydi.

Usmon Nosir poetikasida parantez birliklarning stilistik vazifasi ham alohida ahamiyatga ega. Ular ko'pincha poetik pauza hosil qilib, o'quvchini fikrning muhim nuqtasiga e'tibor qaratishga undaydi. Bunday pauzalar matnning ritmik tuzilishiga ta'sir ko'rsatadi va ifodaning musiqiyiligini oshiradi. She'riy matnda bu hodisa ayniqsa sezilarli bo'lib, qavs ichidagi birlik misra ohangini o'zgartiradi, uni yanada tabiiy va jonli qiladi.

Semantik nuqtai nazardan parantez birliklar ko'pincha presuppozitsiyani ifodalaydi. Ya'ni, qavs ichidagi fikr asosiy gapni to'liq anglash uchun zarur bo'lgan yashirin ma'lumotni ochib beradi. Bu esa o'quvchidan faol idrokni talab qiladi. Parantez konstruksiyalar orqali shoir matnni to'g'ridan-to'g'ri bayon qilishdan ko'ra, bilvosita va ko'p qatlamli tarzda ifodalashni afzal ko'radi. Natijada matn interpretatsiyaga ochiq bo'ladi va o'quvchi tafakkurini harakatga keltiradi.

Usmon Nosir asarlarida parantez birliklar ba'zan ironik ma'no yaratish vositasi sifatida ham xizmat qiladi. Qavs ichida berilgan qisqa ibora yoki so'z asosiy fikrga yashirin istehzo yoki kinoya ohangini qo'shishi mumkin. Bu

uslub shoirning ijtimoiy muammolarga munosabatini nozik va bilvosita tarzda ifodalash imkonini beradi. Bunday holatlarda parantez birliklar ochiq tanqid o'rnini bosuvchi estetik vosita vazifasini bajaradi.

Bundan tashqari, parantez konstruksiyalar muallifning nutqiy individualligini namoyon etadi. Usmon Nosirning jo'shqin, ba'zan esa keskin ohangdagi uslubi aynan shunday birliklar orqali yanada yaqqol ko'zga tashlanadi. Ular muallifning ichki dialogini tashqi nutqqa olib chiqadi, shoirning fikr yuritish jarayonini bevosita o'quvchiga namoyish etadi. Shu bois parantez birliklarni shoir tafakkurining stilistik ko'rsatkichi sifatida baholash mumkin.

Matn lingvistikasi nuqtai nazaridan qaralganda, parantez birliklar kohesiya va koherensiya jarayoniga ham ta'sir ko'rsatadi. Ular asosiy mazmun bilan semantik bog'lanib, matn ichidagi ma'no uzviyligini ta'minlaydi. Ayniqsa, murakkab fikrli she'rlarda parantez konstruksiyalar semantik tugun vazifasini bajarib, obrazlar o'rtasidagi ichki aloqani mustahkamlaydi.

Shuningdek, parantez birliklar poetik tasvir vositalari bilan uyg'unlashib, metaforik ma'no hosil qilish jarayonida ishtirok etadi. Qavs ichidagi qisqa izoh ba'zan butun bir obrazning ma'no yo'nalishini o'zgartirishi mumkin. Bu esa Usmon Nosir badiiy tafakkurining serqatlam va assotsiativ xarakterini tasdiqlaydi.

Xulosa

Usmon Nosir asarlarida parantez birliklar muhim leksik-semantik va uslubiy vosita sifatida namoyon bo'ladi. Ular shoirning individual nutq uslubini shakllantirishda, emotsional-ekspressiv ma'no yaratishda hamda muallif pozitsiyasini ifodalashda alohida ahamiyat kasb etadi. Parantez konstruksiyalar matn semantikasini boyitib, badiiy ifodaning chuqurligini oshiradi. Shu jihatdan ularni o'rganish Usmon Nosir poetikasini hamda o'zbek badiiy matn lingvistikasini yanada chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Usmon Nosir. Tanlangan asarlar. Toshkent, G'afur G'ulom nomidagi nashriyot.
2. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent, Universitet nashriyoti.
3. Nurmonov A. O'zbek tilshunosligi nazariyasi. Toshkent, Fan nashriyoti.
4. Yo'ldoshev B. Matn lingvistikasi asoslari. Toshkent, Akademnashr.
5. Hojiyev A. O'zbek tili stilistikasi. Toshkent, O'qituvchi nashriyoti.